O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

Sarvinoz S. MUSTAFAYEVA,
Katta o‘qituvchi, O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: Mustafaevas701@gmail.com, https://orcid.org/0009-0007-3398-6561

Falsafa fanlari nomzodi, dotsent D.M. Bozarov taqrizi asosida

TIL MADANIYATINING FALSAFIY MOHIYATI VA KOMMUNIKATIV MAS’ULIYAT MEZONLARI

Annotatsiya

Maqolada til madaniyati tushunchasi lingvistik me’yor, nutqiy faoliyat va ma’naviy mas’uliyat munosabatida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi grammatik to‘g‘rilik bilan axloqiy yetuklik orasidagi aloqani aniqlashtirish va yoshlar nutqini baholashga mos tushunchaviy mezonlarni ishlab chiqishdir. Qiyosiy konseptual tahlil asosida til madaniyatining tarixiy talqinlari o‘zaro bog‘liq, biroq bir-biriga keltirib bo‘lmaydigan yondashuvlar sifatida ko‘rsatiladi. Til imkoniyatlarini bilish, ifodaning vaziyatga mosligi, dalillilik va suhbatdosh qadr-qimmatini e’tirof etish farqlanadi. Asosiy xulosa shuki, ta’sirchan nutqning o‘zi madaniy nutq uchun yetarli emas; uning bahosi muloqot ishtirokchilarining tushunish va javob berish imkoniyati bilan ham belgilanadi.
Kalit so‘zlar: Til madaniyati, nutq me’yori, kommunikativ mas’uliyat, dialog, ma’naviy tarbiya, falsafiy tahlil.

THE PHILOSOPHICAL NATURE OF LANGUAGE CULTURE AND CRITERIA OF COMMUNICATIVE RESPONSIBILITY

Annotation

This article examines language culture through the relationship between linguistic norms, communicative practice and moral responsibility. It aims to clarify how grammatical correctness relates to ethical maturity. Comparative conceptual analysis distinguishes knowledge of linguistic resources, contextual appropriateness, evidential justification and recognition of the interlocutor’s dignity. Persuasive effectiveness alone is shown to be insufficient for evaluating responsible communication. The proposed criteria also consider the recipient’s opportunities to understand, question and disagree. The findings constitute a theoretical framework for designing educational tasks and require empirical validation before being used as a measurement instrument.
Key words: Language culture, linguistic norms, communicative responsibility, dialogue, moral education, conceptual analysis.

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ И КРИТЕРИИ КОММУНИКАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

В статье языковая культура рассматривается через соотношение языковой нормы, речевой деятельности и нравственной ответственности. Цель исследования состоит в уточнении связи между грамматической правильностью и нравственной зрелостью. На основе сравнительного концептуального анализа разграничиваются знание языковых средств, ситуативная уместность, обоснованность высказывания и признание достоинства собеседника. Показано, что эффективность воздействия сама по себе недостаточна для оценки речевой культуры. Предлагаемые критерии учитывают возможность адресата понимать сообщение, задавать вопросы и выражать несогласие. Результаты имеют теоретический характер и могут использоваться при разработке заданий по культуре общения молодёжи.
Ключевые слова: Языковая культура, речевая норма, ответственность, диалог, нравственное воспитание, философский анализ.

Kirish. Grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilgan jumla noto‘g‘ri ma’lumotni yoyishi yoki suhbatdoshni kamsitishi mumkin. Aksincha, adabiy talaffuzni to‘liq egallamagan yosh inson fikrini halol bayon etib, boshqaning nuqtayi nazarini hurmat qilishi mumkin. Ushbu ikki holat til madaniyati bilan ma’naviy-axloqiy kamolotni to‘g‘ridan to‘g‘ri tenglashtirish ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko‘rsatadi. Muammo nutqdagi xatoni aniqlashdan kengroq: qanday sharoitda til imkoniyatidan foydalanish ijtimoiy mas’uliyatli harakatga aylanadi?

Tadqiqot savoli til madaniyatining falsafiy mazmunini uning lingvistik tarkibini yo‘qotmagan holda qanday aniqlash mumkinligidan iborat. Maqolada til madaniyati odamning barcha axloqiy sifatlarini o‘lchaydigan universal ko‘rsatkich sifatida emas, uning nutqiy faoliyatida yuzaga chiqadigan mas’uliyat shakli sifatida asoslanadi. Bunday chegaralash yoshlarni shevasi, aksenti yoki chet tilidan foydalanishiga qarab ma’naviy jihatdan tabaqalashtirishning oldini oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. R. Xudayberganov til va kommunikatsiya nisbatini falsafiy muammo sifatida o‘rganib, nutqning mantiqiy izchilligi hamda ijtimoiy munosabatlarni tashkil etishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi [7]. M. Yuldashevaning maqolasida nutq sifati grammatik shakl, vaziyat va ifodaviy imkoniyatlar bilan bog‘lanadi [8, 342–344-b.]. Bu qarashlar til madaniyatini me’yorni yod bilishga tenglashtirmaslik uchun mahalliy nazariy asos beradi.

M. Baxtin nutqiy janrlarni faoliyat sohalarida shakllangan nisbatan barqaror bayon turlari sifatida tushuntiradi [1, 60–64-b.]. Bundan bir xil ifoda barcha vaziyatlarda bir xil baholanmaydi, degan metodologik xulosa kelib chiqadi. Avloniyning “Hifzi lison” bo‘limida esa ona tilini asrash bilan shaxsiy so‘zlashuv uchun javobgarlik bir masalaning ikki tomoni sifatida yoritiladi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot konseptual tahlil, tarixiy talqinlarni qiyoslash va qarshi misol usuliga asoslanadi. Tahlil birligi alohida so‘z emas, so‘zlovchi, adresat, vaziyat va kutiladigan oqibatni birlashtirgan nutqiy harakatdir. Keltiriladigan vaziyatlar tushunchalarning chegarasini tekshiruvchi mualliflik misollaridir. Ular kuzatuv natijalari

yoki yoshlar orasida muayyan holat tarqalganining statistik dalili sifatida qo‘llanmaydi.

Tahlil va natijalar. Nutq madaniyatining tarixini bir yondashuv boshqasini butunlay almashtirgan to‘g‘ri chiziqli taraqqiyot sifatida tasvirlash qiyin. Notiqlik tajribasi tinglovchiga ta’sir qilishni, axloqiy nasihat an’anasi so‘zning oqibatini, adabiy til me’yorlashtirilishi umumiy tushunarlilikni, dialogik talqin esa javobga ochiqlikni markazga qo‘yadi. Hozirgi muloqotda bu qatlamlarning barchasi qatnashadi. Ommaviy chiqish bir paytda ishonarli, tushunarli va javobgarlikka asoslangan bo‘lishi talab etiladi.

Maqolada to‘rtta mezon taklif qilinadi. Me’yoriy mezon tanlangan janrga mos leksik va grammatik vositalardan foydalanishni bildiradi. Mazmuniy mezon da’voning aniqligi, asoslarning yetarliligi va noaniqlikni yashirmaslikni qamrab oladi. Munosabat mezoni suhbatdoshni kamsitmaslik, uning javobini tinglash va manfaatini hisobga olish orqali namoyon bo‘ladi. Refleksiv mezon esa tushunmovchilik aniqlanganda ifodani tuzatish hamda noto‘g‘ri xabar uchun mas’uliyatni qabul qilishni anglatadi.

Masalan, talaba guruhga “Bu ishni ertaga topshirasizlar” deb yozdi. Jumlada grammatik nuqson bo‘lmasligi mumkin, ammo muddatni belgilash vakolati va topshirish sharti noma’lum. “O‘qituvchining bugungi topshirig‘iga ko‘ra, ishni ertaga soat o‘ngacha yuborish kerak” ifodasi xabarning manbasi va amaliy mazmunini ochadi. Agar muddat keyin o‘zgarsa, avvalgi xabarni tuzatish refleksiv mas’uliyat hisoblanadi. Bu misol nutq madaniyati faqat chiroyli jumla bilan tugamasligini ko‘rsatadi.

Til madaniyatini faqat ta’sirchanlik bilan o‘lchash manipulyativ nutqni ham muvaffaqiyatli deb ko‘rsatishi mumkin. Auditoriyani qo‘rquv yoki yolg‘on ma’lumot bilan ishontirish kommunikativ natija beradi, ammo ongli tanlov uchun zarur sharoitni buzadi. Shuning uchun maqolada madaniy nutqning muhim belgisi sifatida adresatning tushunish va savol berish imkoniyati taklif etiladi. Mazkur mezon mas’uliyatni so‘zlovchining yaxshi niyatidan amaliy muloqot sharoitiga ko‘chiradi.

Bunda ravon nutq bilan mustaqil tafakkur orasida biryoqlama sababiy bog‘lanish o‘rnatilmaydi. Vigotskiy so‘z ma’nosini tafakkur va nutq birligini o‘rganish uchun tahlil birligi sifatida oladi, bu munosabatning rivojlanishini alohida ta’kidlaydi [3]. Ushbu yondashuv til mashqlarini fikrlash faoliyati bilan bog‘lashga asos beradi, biroq talaffuzdagi har bir xatodan intellekt haqida xulosa chiqarishga asos bermaydi.

Q. Nazarovning “Jahon falsafasi qomusi”da til falsafasining tadqiqot doirasi “til, borliq va tafakkur” munosabati orqali ochiladi [4]. Tilshunoslikning til tuzilishini o‘rganishi bilan falsafaning til vositasida borliqni anglash muammosi farqlanadi. Mazkur farq til madaniyatining ontologik maqomini aniqlashga yordam beradi: lug‘at va qoida nutqning imkoniyatlarini ifodalaydi, lekin bu imkoniyatning voqelikka aylanishi so‘zlovchi, tinglovchi va vaziyat munosabatiga bog‘liq. Demak, til madaniyati tayyor birliklarning xususiyati bilangina cheklanmaydi; u ularning insonlar hayotidagi faol mavjudlik usulini ham qamrab oladi.

A. Erkayev bu masalaning muhitga daxldor tomonini aniqlashtiradi: “Ma’naviy muhit ham ma’naviy borliqning ajralmas qismidir” [5]. Muallif ma’naviy borliqni qadriyatlar bilan birga ularni yashatadigan faoliyat va muassasalarga bog‘laydi. Ushbu qarash asosida nutq madaniyatini shaxsning xususiy fazilati sifatida baholashning chegarasi ko‘rinadi. Savol berish jazolanadigan muhitda bilimli yoshning sukuti uning befarqligidan dalolat bermasligi mumkin. Shuning uchun madaniylikning ontologik birligi alohida gapdan kengroq: gapning aytilishi, eshitilishi va javob olishi mumkin bo‘lgan munosabat ham tahlil qilinadi. Muhit ta’sirini tan olish shaxsiy mas’uliyatni yo‘qotmaydi, uning amalga oshish shartlarini ko‘rsatadi.

I. M. To‘xtarov konferensiya maqolasida Kaykovusning “Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko‘p bo‘ladi” degan fikrini keltiradi [9]. Parcha nutqning ijtimoiy yaqinlik yaratish xususiyatini ifodalaydi. Biroq shirinso‘zlikdan axloqiy yetuklikka bevosita xulosa chiqarib bo‘lmaydi: yoqimli ibora asossiz va’dani ham jozibador qilishi mumkin. Shu sababli tarixiy nasihatning zamonaviy falsafiy talqini ifodaning yoqimliligini rostgo‘ylik va javobgarlik bilan bog‘lashi lozim. Til madaniyatining estetik va axloqiy o‘lchovlari bir-birini to‘ldiradi, lekin aynanlashmaydi. Mazkur chegara notiqlik mahoratini insoniy munosabatning yetarli mezoni deb qabul qilishdan saqlaydi.

Nutq haqida hukm chiqarishda tavsif bilan bahoni ajratish zarur. “Bu shakl yoshlar orasida uchraydi” degan gap uning tarqalganligini bildiradi. “Bu shakldan foydalanish ma’qul” degan hukm esa boshqa asosga muhtoj. Birinchisidan ikkinchisi avtomatik kelib chiqmaydi. Keng tarqalgan ibora kamsituvchi bo‘lishi, kam ishlatiladigan ifoda esa muayyan vaziyatda aniqroq ma’no berishi mumkin. Madaniy tahlil kuzatilgan holat va tavsiya etilayotgan me’yor o‘rtasidagi o‘tishni ochiq tushuntirishi kerak.

I. Kant insonni faqat boshqa maqsadning vositasi sifatida ko‘rmaslikni axloqiy talab sifatida asoslaydi [6]. Bu g‘oyaning til madaniyatiga tatbiqi maqolamizning normativ talqinidir: suhbatdosh faqat ishontiriladigan obyekt emas, fikrni anglay oladigan va unga javob qaytara oladigan subyektdir. Shuning uchun nutqning samaradorligi adresatning ongli qaror qilish imkoniyatini saqlash bilan birga baholanishi lozim. Ta’sir o‘tkazishning o‘zi madaniylikning yetarli belgisi bo‘la olmaydi.

Adabiy me’yor umumiy muloqotdagi barqarorlikni ta’minlaydi. Lekin uning mavjudligi har bir janrda bir xil uslubni majburiy qilishga asos bermaydi. Ilmiy maqola, oilaviy tabrik, badiiy hikoya va tezkor xabar turli vazifalarni bajaradi. Baxtinning nutq janrlari haqidagi talqini til faoliyatining shu farqlanishini nazariy ko‘rishga yordam beradi [1, 60–64-b.]. Maqoladagi xulosa shuki, madaniylikni baholashdan oldin matnning qaysi faoliyat doirasiga mansubligi aniqlanishi zarur.

Yoshlar nutqidagi yangilikni tahlil etishda ichki guruhga tushunarlilik bilan keng jamoatchilikka tushunarlilik farqlanadi. Do‘stlar orasida mazmunli bo‘lgan qisqartma rasmiy murojaatda noaniqlik tug‘dirishi mumkin. Shuning uchun tarbiyaviy maqsad yoshning butun nutqiy dunyosini bir uslubga keltirishdan iborat emas. Muhim qobiliyat vaziyat almashganda ifodani ongli o‘zgartirishdir. Bunday moslashuv shaxsning mavjud til tajribasini inkor qilmasdan, uning tanlov imkoniyatini kengaytiradi.

Tushunmovchilikni har doim kimningdir beparvoligi deb baholash adolatli emas. Ishtirokchilar bir xil so‘z ortida turli tajribani nazarda tutishi mumkin. “Tezroq yuboring” iborasi bir kishi uchun bir soatni, boshqasi uchun kun oxirini anglatadi. Bunday vaziyat axloqiy ayblovdan oldin shartni aniqlashtirishni talab qiladi. Muloqot madaniyati noaniqlikni sezish, uni shaxsiy nizoga aylantirmasdan ochish va umumiy ma’noni qayta kelishishda namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan yondashuvga birinchi e’tiroz til madaniyatini haddan tashqari axloqiylashtirish ehtimolidir. Har bir vergul yoki uslubiy tanlovdan ma’naviy hukm chiqarilsa, kundalik nutq keraksiz nazorat ostida qoladi. E’tiroz asosli chegarani ko‘rsatadi. Shu bois maqolamizda lingvistik xato axloqiy nuqson bilan tenglashtirilmaydi. Axloqiy tahlil inson manfaatiga ta’sir, ongli tanlov, zarar yoki javobgarlik masalasi mavjud bo‘lgan nuqtada qo‘llanadi.

Ikkinchi e’tiroz vaziyatga moslik bahosi subyektiv bo‘lishi mumkinligidir. Bir tinglovchi hazilni samimiy,

boshqasi haqoratli deb qabul qilishi ehtimol. Bunday farq barcha baholar teng degani emas. Kimga murojaat qilingani, oldingi munosabat, e’tiroz bildirish imkoniyati va hazilning takrorlanishi tekshiriladi. Baholovchi o‘z didini universal qoida sifatida ko‘rsatishdan saqlanib, hukmini qayta ko‘rish mumkin bo‘lgan aniq dalillarga bog‘lashi lozim.

Til madaniyatining falsafiy mazmuni haqiqat, ezgulik va go‘zallik orasidagi aloqada yanada ravshanlashadi. Haqiqat da’voning predmetga muvofiqligini, ezgulik insonlar munosabatidagi maqbullikni, go‘zallik esa ifodaning estetik qiymatini bildiradi. Ushbu mezonlar bir-birini boyitishi mumkin, lekin biri boshqasining o‘rnini egallamaydi. Chiroyli bayon noto‘g‘ri ma’lumotni haqiqatga aylantirmaydi; rost ma’lumot ham uni istalgan shaklda tarqatishga axloqiy vakolat bermaydi.

Avloniy so‘zning sifatini uning oqibati haqida o‘ylash bilan bog‘laydi: “so‘zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o‘ylab so‘ylangan so‘zdur” [2]. Ushbu parchada nutqni baholash tayyor jumlaning jarangidan qaror jarayoniga ko‘chadi. Bizning talqinimizda oldindan o‘ylash har bir oqibatni aniq bashorat qilish emas, ma’lum shartlarni e’tiborga olib, asossiz ishonchdan tiyilishdir. Bu mas’uliyat nutqning shakli va mazmuni orasidagi bog‘lanishni axloqiy jihatdan to‘ldiradi.

Me’yorni qo‘llashning o‘zi ham til madaniyatiga bo‘ysunadi. Xatoni tuzatish haqidagi izoh tushunarsiz yoki tahqirlovchi bo‘lsa, u himoya qilayotgan maqsadga zid usul bilan berilgan bo‘ladi. Shu sababli madaniyatni o‘rgatuvchi nutq o‘ziga qo‘ygan talabni amalda ham ko‘rsatishi kerak. Bu talabning refleksiv xususiyatidir: baholovchi faqat boshqaning gapiga hukm bermaydi, o‘z hukmining shakli va asosini ham tekshiruvga ochadi.

Natijada falsafiy tushuncha amaliy baholashning o‘rniga tayyor hukm bermaydi; u hukm chiqarish tartibini mas’uliyatli qiladi. Maqolaning metodologik hissasi aynan shu nuqtada: tilga oid fakt, shu faktning talqini va undan chiqarilgan axloqiy xulosa bir-biridan ajratiladi. Ushbu chegaralar saqlanganida til madaniyatiga oid ilmiy bahs umumiy da’volardan aniq, tekshiriladigan va tushuntiriladigan masalalarga yaqinlashadi.

Xulosa. Til madaniyatining falsafiy mazmuni umumiy me’yorlar bilan individual nutqiy tanlov orasidagi munosabatda ochiladi. Uning ma’naviy-axloqiy tomoni dalilga halol munosabat, adresat qadrini tan olish va nutq oqibati uchun javobgarlikda namoyon bo‘ladi. Taklif etilgan mezonlar yoshlar nutqidagi xatolarni tavsiflash bilan birga, qaysi jihatni rivojlantirish kerakligini ajratishga yordam beradi. Ta’limda bir jumlani turli adresat va vaziyat uchun qayta yozish, manbasini ko‘rsatish va tushunmovchilikni tuzatish topshiriqlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Ushbu mezonlarning ishonchliligi keyingi empirik tadqiqotlarda mustaqil tekshirilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Bakhtin M. M. The Problem of Speech Genres // Speech Genres and Other Late Essays / transl. V. W. McGee; eds. C. Emerson, M. Holquist. Austin: University of Texas Press, 1986. P. 60–102. https://criticaltheoryconsortium.org/wp-content/uploads/2018/07/Bakhtin-Speech-Genres.pdf.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Ziyouz elektron kutubxonasi nusxasi, 47 b. Foydalanilgan bo‘limlar: Tarbiya, Fikr tarbiyasi, Hifzi lison, Iffat, Hayo. Elektron nusxada nashr sanasi ko‘rsatilmagan.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь: психологические исследования / под ред. В. Колбановского. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 324 с. https://www.marxists.org/russkij/vygotsky/1934/thinking-speech.pdf.
4. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 2-китоб / таҳрир ҳайъати: О. У. Салимов, Ҳ. О. Шайхова ва бошқ. Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2023. 856 б.
5. Эркаев А. Маънавиятшунослик. 2-китоб. Маънавият методологияси ва праксиологияси. Тошкент: Маънавият, 2018. 456 б.
6. Kant I. Groundwork for the Metaphysic of Morals / adapted by J. Bennett. Early Modern Texts, 2017. 52 p. Asl asar: 1785. Soddalashtirilgan inglizcha nashr. https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/kant1785.pdf.
7. Худайберганов Р. Х. Тил ва коммуникация мутаносиблигининг фалсафий-методологик жиҳатлари. Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2021. 57 б.
8. Yuldasheva M. O‘zbek madaniy nutqining o‘ziga xos xususiyatlari // Milliy qadriyatlar dialektologik atlasi – tarixni o‘rganishda muhim manba. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Navoiy: Navoiy davlat pedagogika instituti, 2024. Foydalanilgan qism: 341–346-b.
9. To‘xtarov I. M. Ma’rifatli shaxs tarbiyasida nutqiy madaniyat omilining ahamiyati // Yangi O‘zbekistonda ma’rifatli shaxs tarbiyasi: muammo va yechimlar: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Ikkinchi qism. Toshkent: Ganjina, 2023. B. 588–592.